

JURIJ PERGA

Narodowy techniczny Uniwersytet Ukrainy

— „Politechnika Kijowska”

Суспільно-політичне життя українців на території Холмщини і Південного Підляшшя 1935–1939 рр.

Українсько-польські відносини між двома світовими війнами — тема досить слизька та неоднозначна. Цей період характеризується певним протистоянням між двома народами та спробами розв’язати його в той, чи інший спосіб. Через це накопичилась велика кількість взаємних образ і звинувачень іншої сторони конфлікту у його започаткуванні та розпаленні. Саме тому цей період в історичній науці досить активно вивчається з різноманітних боків.

Проте, не дивлячись на велику кількість досліджень все ж є і не надто досліджені області проблеми. Наприклад, становище українського населення, яке компактно проживало на території східних повітів Люблінського воєводства — Холмщини і Південного Підляшшя. Означена територія не була ареною активного протистояння між поляками і українцями, тому дослідники на неї дещо побічно звертають увагу на цю тему. Передусім, активно займаються проблемою саме місцеві науковці.

13 травня 1935 року, фактично закінчилась ціла епоха в політичному житті Холмщини і Підляшшя. В цей день помер Антон Васинчук — фактично лідер всього суспільно-політичного руху Холмщини та українців у межах II Речі Посполитої. Ця подія мала широкий резонанс в польській та українській пресі.

Так, наприклад, Володимир Тилько, лікар з Броку над Бугом, писав до редакції „Бюлетня Польсько-Українського” що Васинчук був рішучим поборником українсько польського діалогу та, на відміну від інших політиків, думав про майбутнє, а не тільки про короткострокові зиски¹.

¹ „Biuletyn Polsko-Ukraiński”. — 1935, № 23. — С. 262.

В кільком наступних номерах „Бюлетня Польсько-Українського” під назвою „З недавньої минувшини”, була опублікована велика стаття про життя і діяльність Антона Васинчука. Особливу увагу автор приділив його визначній ролі в українському народному русі та постійні пошуки можливості співпраці з поляками².

Навіть у львівській газеті „Діло” була опублікована епітафія від УНДО в якій вони визнавали заслуги померлого, правильність його політичного шляху та вказували на плідну співпрацю та проторену дорогу до порозуміння з поляками³. Хоча, протягом 1922–1928 років УНДО було в опозиції до Васинчука і всіляко його критикувало.

Це стало можливим, через те, що УНДО змінило свої політичні погляди впродовж останніх 7-ми років „від максималізму до реалізму”⁴. Фактично, вони стали на шлях співпраці з польською владою та визначали територіальну і культурну автономію у складі Польщі за максимальну свою ціль.

Після смерті Васинчука утворися певний вакуум у політичному житті Холмщини і Південного Підляшшя. Місцева політична еліта не була в змозі його заповнити та сфокусувалася на захисті культурного та церковного життя українців. Порожнечу спробували заповнити головні політичні сили Західної України: УНДО та КПЗУ.

КПЗУ була автономною частиною Комуністичної Партії Польщі, хоча в основному підпорядковувалась напряму Москві. Розквіт політичної діяльності партії припав на середину 1920-х років, коли партія мала, навіть, своїх представників у Сеймі. Проте після 1928 року через внутрішні суперечностей партія почала занепадати.

В 1933 році керівники КПЗУ Мирон Заячківський (Косар) і Григорій Іваненко (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою „Української військової організації”. Водночас репресували багатьох західноукраїнських комуністів, що перебували на радянській території. Внаслідок цих подій чисельність партії скоротилася з 4300 до 2600 членів. КПЗУ поступово перетворилась у партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і поборювала всі інші політичні сили, в тому числі соціал-демократів, називаючи їх „соціал-фашистами”. Це не сприяло популяризації партії серед населення, особливо на фоні репресій в СРСР в 1930-х роках.

Через це, партія могла лише позначити свою присутність в Холмщині та Підляшші і не змогла реально впливати на політичні процеси. В 1938

² „Biuletyn Polsko-Ukraiński”. — 1935. — № 26. — С. 290.

³ „Діло”. — 1935. — № 135. — С. 7.

⁴ Szumiło M. Wasyńczuk 1885–1935/ Ukraiński działacz narodowy i polityk. — Lublin, 2006. — С. 124.

році Комінтерн розпустив Комуністичну Партію Польщі і разом з нею її автономні складові КПЗУ та КПЗБ. Після чого бувші члени партії продовжували свою діяльність самостійно, або приєдналися до інших політичних формувань.

Фактично, єдиною політичною силою, яка могла впливати на політичні процеси в Холмщині залишалась УНДО. На початку 1930-х років в партії пройшли зміни у ставленні до Польщі серед очільників партії, в тому числі і Василя Мудрого, який надалі став головним поборником співпраці з польською владою та налагодження взаємного діалогу. Можна сказати, що тепер УНДО виконувало таку саму роль, як і Холмські політичні діячі в 1922–1928 роках. А саме — представляли всіх українців II Речі Посполитої у співпраці з польським урядом та відстоюванням їх прав.

Остаточо, лідери УНДО дійшли до компромісу з польським урядом по змінах конституції у березні–квітні 1935 р. Вже в червні 1935 р. було схвалено нове виборче право, яке змінило пропорційну систему виборів і замінило її мажоритарну.

У журналі „Шлях Нації” Василь Мудрий описав причини, які спонукали керівництво УНДО розпочати переговори з польським урядом щодо призупинення конфронтації. По-перше, поділеному українському народу не під силу було вести боротьбу на декілька фронтів. По-друге, необхідність порятунку „українства” від послідовної політики його нищення Москвою (репресії і „чистка” в радянській Україні). По-третє, збереження національного середовища в Польщі з метою боротьби за „реновацію української країни”⁵. На тактику УНДО мала також вплив політика нацистської Німеччини, яка в році 1934 р. підписала угоду про ненапад з Польщею. Це породило надії на створення антирадянського блоку центральноєвропейських держав, і західно-українська політична еліта прагнула прилучитися до нього.

Польський ряд зі свого боку також шукав домовленості з українцями. Тяжкість цих пошуків полягала в тому, що польські чинники уникали конкретних зобов’язань, обмежуючи їх до мінімуму, однак переговори ініціювала саме польська влада⁶. Як наслідок, переговори польських урядових чинників з УНДО закінчилися 29 травня 1935 р. зустріччю міністра внутрішніх справ Мар’яна Зиндарма-Кошцялковського з Василем Мудрим, О. Луцьким та В. Целевичем. У результаті переговорів

⁵ Мудрий В. Вибори до польських законодавчих установ // Шлях нації. — Львів. — 1935. — Ч. 5. — вересень. — С. 1–2.

⁶ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) — zarys problemu // „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”. — 2002. — Z. 13/14. — С. 167.

була вироблена політика, що отримала назву „нормалізації” польсько-українських взаємин.

Василь Мудрий писав, що слово „нормалізація” походить від слова „нормальний”. Він також вказував на те, що „переговори з урядом в 1935 р. не довели до жодної угоди, тільки до погодження платформи політичних змагань і політичної боротьби українського населення за повноту своїх прав в Польщі”⁷. Каталізатором узгоджених тенденцій став виборчий компроміс, а виконання обіцяних урядом українських вимог повинне стати підставою для надання автономії українцям в Польщі.

Рішення УНДО про участь у виборах було піднято на засіданнях Центрального Комітету (ЦК) 8 червня 1935 р. Дмитро Левицький за станом здоров’я погодився на „відпустку” і фактичним головою УНДО став Василь Мудрий⁸. Питання нормалізації українсько-польських взаємин і, зокрема, участь УНДО у виборах обговорювалося також 6 липня 1935 р. на засіданнях Народного Комітету (НК), де головував Василь Мудрий і в якому взяли участь делегати 35 повітових організацій, крім членів ЦК і Українського парламентського представництва (УПР). Народний Комітет висловив довіру партійному головуванню і схвалив ухвалу взяти участь у виборах до сейму і сенату.

Серед українців і поляків не було певності в тому, що кожна із сторін зуміє перехитрити іншою. Тому на перших місяцях по домовленості, обидві сторони демонстрували доброзичливі жести і склали декларацію подальшому співробітництву. Згідно українсько-польським домовленостям, припускалося в кожній виборчій області Східної Галичини обрати одного українця і одного поляка. Питання узгоджених кандидатур розглядалося на засіданнях ЦК УНДО 20 липня 1935 р.

В результаті, всі українські кандидатури були узгоджені з польським урядом. Українсько-польські домовленості привели до поділу в українському суспільстві: частина населення пішла за УНДО і підтримала домовленість з владою, інша — залишилася на непримиренних позиціях щодо Польської держави. Більшість опозиційних партій країни вибори бойкотували.

Взагалі, у виборах 8 вересня 1935 р. УНДО здобуло 13 мандатів до сейму, Українська національна обнова (УНО) — один. До сенату вибрано трьох українців: двох від УНДО і одного від УНО, ще двох senatorів від УНДО призначив президент Польщі Ігнацій Мосцицький. Волинське

⁷ Мудрий В. Що таке нормалізація // „Свобода”. — Львів. — 1938. — 2 січня. — Ч. 1. — С. 3.

⁸ Засідання Центрального Комітету УНДО // „Діло”. — 1935. — 11 червня. — Ч. 152. — С. 4.

українське об'єднання (ВУО) отримало 5 місць в сеймі і одне в сенаті, від Холмщини і Підляшшя — жодного представника⁹.

2 жовтня 1935 р. депутати від УНДО і УНО сформували Українське парламентське представництво, вибрано через голову якої Василя Мудрого. Волинські депутати утворили Українське парламентське представництво Волині (УПРВ), став на чолі якої Петро Певний. Причиною ускладнених взаємин між двома представництвами, із слів Василя Мудрого, було те, що „парламентська група пана Певного не має жодного власного політичного обличчя, бо вона є винятково тільки проявом політики волинського воєводи”¹⁰.

Курс на „нормалізацію” українсько-польських взаємин остаточно прикріплено на засіданнях ЦК УНДО 12 жовтня 1935 р. Дмитро Левицький, який критично відносився до виборчої угоди ще на засіданнях ЦК УНДО 12 вересня 1935 р. критикував „угоду” за те, що вона вимкнула з орбіти „українського питання в Польщі Волинь, Полісся, Холмщину” і, таким чином, санкціонувала „Сокальську границю”, подав у відставку. Замість нього, було обрано нового главу партії — прихильника курсу „нормалізації”, Василя Мудрого¹¹.

З метою роз'яснення необхідності нормалізації українсько-польських взаємин в листопаді 1935 р. було проведено дискусійний вечір за участю представників українських громад, на якому голова УНДО і УПР виступав з рефератом „Теперішня політична тактика УНДО”. Отже, взявши на себе відповідальність за долю українського громадянства, Василь Мудрий був глибоко переконаний в необхідності українсько-польського діалогу „для потреб і гаразд нашого народу”¹².

Вже 6 грудня 1935 р. на засіданнях сейму УНДО висунуло до уряду вимоги, які були викладено в програмовому виступі В. Мудрого. Програма-максимум передбачувала створення окремої юридичної автономної одиниці з цілих етнографічних українських територій у межах Польської держави, а серед „ближчих постулатів” він назвав унормовувало парцеляції земель і невідкладне призупинення колонізації східних земель поляками; створення робочих місць для безробітних на селі; боротьбу з голодом в гірських і передгір'ях місцевостях; забезпечення прав української мови в державних установах, публічних установах і самоврядуванні; відновлення державних шкіл з українською мовою

⁹ По виборах // „Діло”. — 1935. — 25 вересня. — Ч. 255. — С. 1–2.

¹⁰ Голова У.П.Р. про актуальні політичні проблеми // „Діло”. — 1936. — 4 січня. — Ч. 4. — С. 2.

¹¹ З організаційного життя УНДО: Політичний дискусійний вечір // „Діло”. — 1935. — 8 листопада. — Ч. 299. — С. 4.

¹² Там само.

навчання; створення окремої адміністрації для української шкільної справи; заснування українського університету; більш широку амністію для політичних в'язнів і скасування табору в Березі Картузькій¹³. Своєю чергою, польський уряд зробив декілька кроків в сторону українців. Василя Мудрого обрали одним з п'ятьох віце-маршалків сейму¹⁴.

Однак влада не поспішала виконувати головні українські вимоги. Питання територіальної автономії навіть не розглядалося, хоч уряд подовжував декларувати обіцянки щодо виконання українських вимог. Така позиція Варшави викликала неспокій в керівництва УНДО. 17 лютого 1936 р., виступаючи на засіданнях сейму, Василь Мудрий констатував, що в польській політиці щодо українців „все як було, так і залишилось, а на деяких ділянках стало ще гірше”. Голова УПР попередив, що коли не будуть задоволені потреби українського національного життя, „то шанс нормалізації польсько-українських взаємин самим життям буде перекреслений”¹⁵. Навіть ці постулати, на які погодився ряд, нерідко не втілювалися в життя. Тому вже в квітні 1936 р. оптимізм Василя Мудрого почав гаснути. Підсумувавши процес затвердження бюджету, він оголосив: „атмосфера в комісіях не сприяла конструктивній роботі [...] Поляки не зрозуміли виступ від шостого грудня”¹⁶.

Цим часом, новий прем'єр-міністр Мар'ян Зиндарм-Кошцьялковський, який був міністром внутрішніх справ в 1934–1935 роках, визначив нову мету національної політики, яка полягала у „внутрішньому об'єднанні Республіки”. До рішення цієї задачі уряд почав долучати армію. На нараді 2 липня 1936 р. міністр оборони Польщі Фадей Каспшицький акцентував увагу на те, що процесом повернення власності релігійно-церковного життя українського населення Холмщини і Підляшшя повинні безпосередньо займатися війська¹⁷. Не дивлячись, на невелику зацікавленість УНДО в цих землях, це не сприяло нормалізації взаємин.

З огляду на те, в середині 1936 р. розпочалася криза в політиці „нормалізації”. На засіданнях УПР 13–14 липня прийнято заяву, в якій позначалося, що новий курс не всюди виявився в змінах на краще¹⁸.

¹³ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. — Posiedzenie sejmu 4, z dnia 5 i 6.12.1935.

¹⁴ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. — Posiedzenie sejmu 1, z dnia 4 i 5.10.1935.

¹⁵ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. — Posiedzenie sejmu 10, z dnia 17.02.1936.

¹⁶ „Sprawy Narodowościowe”. — Warszawa. — 1936. — № 1–2. — С. 107.

¹⁷ Дводенне засідання Української Парламентарної Репрезентації. (Комунікат У.П.Р.) // „Діло”. — 1936. — 16 липня. — Ч. 157. — С. 1.

¹⁸ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. — Posiedzenie sejmu 30, z dnia 2.12.1936.

2 грудня 1936 р., аналізуючи результати українсько-польської домовленості через рік, голова УПР на пленарних засіданнях сейму зазначив, що з українського боку за цей час було зроблено все, що було в їх силах. „Тим часом ми бачимо, — подовжував Василь Мудрий, — що в польській політиці переважає думка, що Річ Посполита є одне цілісною польською національною державою, і що з огляду на те не слід задавати собі багато клопоту для справедливого і позитивного рішення національних проблем”, а те, що зроблено, — „то речі переважно дрібні, та не істотні”¹⁹.

Проведені раніше організаційні ресурси закінчилися створенням 11 грудня 1936 р. Координаційного комітету з повернення власності при командуванні 2 Люблінського корпусу на чолі з генералом Мечиславом Сморовінським. До його компетенції входило переведення ресурсів з полонізації українського населення Волинського воєводства і п'яти південно-східних повітів Люблінського воєводства²⁰. Знову УНДО проігнорувало долю українського населення Холмщини і Підляшшя.

У 1937 р. стало очевидним, що політика „нормалізації” українсько-польських взаємин не виправдала сподівання української сторони. Такий перебіг подій сприяв еволюції настроїв українського населення проти Польської держави. У липні 1937 р. було скликано державну нараду УНДО, на якій розвинулася гостра дискусія щодо перспектив пізнішої політики.

Представники опозиції у складі Левицького, Кузьмовича та інших, вимагали від керівництва партії оголосити про провал політики „нормалізації”, а в сеймі і сенаті перейти до рішучої опозиції. На противагу їм, Мудрий, Целевич та інші не заперечували тверджень про відсутність реальних позитивних результатів політики, але висловлювалися за її продовження, посиляючись при цьому на зацікавленість українців Польщею, як потенційним військовим союзником у боротьбі проти СРСР.

У липні 1937 р. УПР надіслала уряду звітну записку під назвою „Криза нормалізації польсько-українських взаємин”. У ній, на підставі численних фактів показувалося, що польський ряд впродовж більше ніж двох років проведення курсу „нормалізації” не задовольнив жодного з істотних вимог українців. Водночас УПР висловила переконання, що „нормалізація польсько-українських взаємин є для обох народів історичною необхідністю, і невдача цієї політики може мати трагічні наслідки і для Польської держави, і для українського народу”. Крім „максимальної політичної мети” — територіальної автономії українських земель — в документі були

¹⁹ Там само.

²⁰ Політичний зміст Народнього Зїзду // „Діло”. — 1938. — 21 січня. — Ч. 13. — С. 1–2.

перелічені найбільш важливі українські вимоги: скасування осадницької колонізації, кредити українським фінансовим установам, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям, прийняття українців на державну службу і тим схоже. Однак уряд не відізвався на українські вимоги.

Питання українсько-польських взаємин розглядалося на V з'їзді УНДО в січні 1938 р. В дискусіях делегатів з'їзду, а також в резолюції стверджувалося, що польський ряд не виконав своїх зобов'язань, тому дотеперішня політика УПР мусить бути змінена на більш радикальну²¹. І хоч на з'їзді не було досягнуто повну згоду, він став важливим етапом для визначення пізніших дій УНДО і голови партії Василя Мудрого. Тому вже 23 лютого 1938 р. він виступив із заявою на пленарних засіданнях сейму, що УПР утримується від участі в голосуванні над бюджетом²².

Стан українського народу в Польщі розглядався на засіданнях ЦК УНДО 7 травня 1938 р. Після виступу Василя Мудрого дискусія тривала сім годин. В результаті ЦК схвалив Декларацію про стан українців в Польській державі, де переливалися 10 позицій систематичного наступу польських шовіністів на українське національне життя і констатувалося, що за три роки політика „нормалізації” не принесла позитивних результатів з вини польської сторони, підтверджено курс на запровадження територіальної автономії для українців²³.

У вересні 1938 р. президент Ігнацій Мосцицький розпустив парламент і призначив нові вибори на листопад того ж року. Всі опозиційні партії знову оголосили бойкот. 29 вересня 1938 р. на засіданнях ЦК УНДО більшістю голосів було прийнято рішення про участь партії у виборах. Завдяки виборчій угоді, був збережений статус-кво з 1935 р. — чисельне представництво українських партій в сеймі і сенаті залишилося незмінним²⁴. Василя Мудрого повторно вибрано на пост віце-маршала, але тепер його кандидатуру пропонувала не президія, як в 1935 р., а депутати із залу.

Ускладнена політична ситуація в країні, загострення українсько-польських відносин спонукали В. Мудрого до нових рішучих політичних кроків, зміни оцінок і орієнтовних пунктів. Він почав виступати з трибуни сейму з різкою критикою національної політики. 3 грудня 1938 р. на пленарних засіданнях сейму політик оголосив, що три роки нормалізації

²¹ Там само.

²² Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. — Posiedzenie sejmu 75, z dnia 23.02.1938.

²³ Засідання Центрального Комітету УНДО дня 7 травня 1938. (Комунікат) // „Діло”. — 1938. — 10 травня. — Ч. 99. — С. 7.

²⁴ „Sprawy Narodowościowe”. — Warszawa. — 1938. — № 6. — С. 630–636.

дали незаперечні докази, що в Польщі домінуюча щодо українського народу була і залишається тенденція „боротьби зі всім українським”. Політик говорив: „Саме життя довело, що ніяке пів методи в налагодження українського положення в Польщі — не доведуть ні до чого позитивного. Українська проблема в Польщі вимагає повного і радикального налагодження, а єдиною формою рішення цієї проблеми є виділення законодавчою дорогою територіальної автономії для всіх етнографічних українських земель в державі”²⁵.

Під впливом процесів, що відбувалося в Закарпатті, 9 грудня 1938 р. УПР внесла на розгляд сейму „Проект конституційного правої Галицько-Волинської землі”. Згідно ньому, припускалося надати територіальну автономію західно-українським землям (без західних повітів Львівського воєводства та без Холмщини і Підляшшя), створити автономний ряд і сейм, територіальні збройні сили, забезпечити рівноправність польських мов і українських в державних установах²⁶. І хоч законопроект не був прийнятий, вчинок УПР разом з виступом Василя Мудрого викликав значну зацікавленість в українській громаді і отримує широкий відгос в Польщі.

При таких обставинах зріс авторитет УПР серед населення, підірваний нормалізацією. Навіть крайні націоналісти почали відноситися до представництва з більшою прихильністю. Відмова Василя Мудрого від політики „нормалізації” в грудні 1938 р. сприяли ліквідації внутрішнього конфлікту в УНДО. 24 лютого 1939 р. під час дебатів над бюджетом він оголосив, що УПР не голосуватиме за бюджет. „Найкращим доказом негативного ставлення до потреб українського народу є факт, що вимоги українського життя в самому бюджетному прелімінарії не має ніякого поважних позицій по видатках”²⁷. Фактично, то все позначало, що УНДО знову перейшло в опозицію.

Однак, цей факт, що УНДО у своєму проекті автономії не взяло до уваги землі Холмщини і Підляшшя, відвернули від них прихильність місцевих українців. З цього часу щораз більшої ваги в суспільстві починають набирати нелегальні націоналістичні кружки і партії. Істотного впливу тут досяг і ОУН, який активізував терористичну діяльність. Це, безсумнівно, наклало свій слід на українсько-польські взаємини під час II Всесвітньої Війни і на трагедії, що сталося в цей період між українським

²⁵ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. — Posiedzenie sejmu 3, z dnia 3.12.1938.

²⁶ „Sprawy Narodowościowe”. — 1939. — № 1–2. — С. 110.

²⁷ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. — Posiedzenie sejmu 17, z dnia 24.02.1939.

і польським народом. Також, одним з чинників можна вважати релігійну ревіндикацію на території Холмщини і Підляшши в 1937–1938 роках.

У другій половині тридцятих років політика польської держави стосовно релігійної нацменшості зазнала помітного загострення. Це було пов'язано з дедалі швидшою еволюцією Польщі у напрямі авторитарної держави. Напрямами ідейних перетворень керуючого табору стали в цьому періоді націоналізм, католицизм і авторитаризм. Державний інтерес однозначно ототожнювався із справою польського народу. У національній політиці відбувся остаточний перехід від концепції державної асиміляції до національної асиміляції.

Вважалося, що держава мусить стежити за перебігом національних процесів і сприяти збільшенню потенціалу польського народу. Почала переважати думка, згідно якої найбільш ефективним способом забезпечення єдності суспільства є релігійна єдність.

Особливо помітним було загострення державної політики щодо Православної Церкви і українського населення на Холмщині і Південному Підляшші. В кінці січня 1935 р. в Люблінському воєводському уряді відбувся „З'їзд, присвячений українській меншості в Люблінському воєводстві”.

Крім Люблінської воєводи Юзефа Ружнецького і чиновників загальної адміністрації (повітові старости, керівники відділів Люблінського воєводського уряду), взяли в ньому участь і представники військ на чолі з командувачем Області корпусу II генералом Мечиславом Сморовінським.

Представники військ запропонували рішучі дії, що мало б на меті ліквідацію українського питання на Холмщині. Один з представників військових на з'їзді говорив, що „на цій території держава повинна позбутися шкідливої для себе, занадто великої і невинуватеної важливими обставинами, толерантності. В ім'я власного існування (держава) повинна повністю ліквідувати питання української меншості на території Холмщини, або ж принаймні звести його до ролі другорядного питання, яким є питання чеських колоністів на Волині та німецьких колоністів в Холмському повіті”. Своєю чергою, інший з доповідачів говорив однозначно: „Нашою метою є повне підкорення польською стихією території між Вепрем і Бугом”²⁸.

Воєвода Юзеф Ружнецький, за результатами з'їзду, визнав роль Православної Церкви за один з найважливіших аспектів, який необхідно

²⁸ Kuprianowicz G. Projekty „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku (стаття) // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2003. — С. 103.

враховувати в політиці держави. Він говорив: „ми прагнемо полонізації Православ'я”²⁹. У цей період ще не вважалася необхідною радикальна акція, яка мала б на меті швидке і різке обмеження присутності Православної Церкви на Холмщині і Південному Підляшші, увага зосереджувалася на наданні їй польського характеру.

У представлених на з'їзді „Директивах щодо визначення позицій з приводу українського питання” в 35 пунктах була сформульована докладна і довгострокова програма ліквідації „питання української меншості” на Холмщині і Південному Підляшші та залучення її „остаточно в лоно польської культури і народу”³⁰. Були серед них також пункти, що стосувалося православ'я. Вони переважно передбачували рішучу полонізацію Православної Церкви, але також і протидію у розбудові її структур, в тому числі також присутності не визнаних державою священників.

Нові тенденції в національній і релігійній політиці польської держави стали дедалі більш виразно проявлятися по смерті маршала Юзефа Пілсудського. У грудні 1935 р. уряд офіційно створив Комітет з питання національних меншин, до складу якого увійшли прем'єр і міністри головних відомств. Знаковим було те, що на своїх перших засіданнях Комітет обговорював питання державної політики щодо православ'я. Вирішено, що Православна Церква мусить бути використана для розповсюдження польської культури і тому необхідно прямувати до її полонізації.

Принципи політики держави були накреслені до виступу прем'єра Мар'яна Зиндарма-Кошчянського в лютому 1936 р., коли він говорив, що „метою (політики) є внутрішня консолідація Республіки”. Впродовж 1935–1936 років швидко росла роль військ у формулюванні релігійної політики, що стосувалася національних меншин³¹.

Представники військ подавали зазвичай більш радикальні пропозиції, ніж представники цивільної адміністрації. На нараді командувачів областей корпусів 2 липня 1936 р. Міністр Фадей Каспжицький говорив, що „польська держава повинна прямувати до того, щоб піддати віруючих інших віросповідань асиміляційному впливу польської культури та діяти рішуче”³².

В кінці тридцятих років усе більше увага присвячувалася релігійним питанням. Дорогою до асиміляції має бути полонізація релігійного

²⁹ Kuprianowicz G. Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie // „Res Historica”. — 1997. — Z. 1. — Lublin, 1997. — С. 332.

³⁰ Kuprianowicz G. Projekty „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku (стаття)..., с. 104.

³¹ Там само, с. 105.

³² Там само, с. 108.

життя окремих віросповідань. Особливу роль визначено католицькій церкві, адже вважалося, що найбільш певним способом полонізації, а в результаті інтеграції суспільства, є прийняття католицизму в латинському обряді.

Таке загострення релігійної і національної політики найбільш мало драматичні наслідки саме на Холмщині і Південному Підляшші. Як влучно зауважив відомий польський дослідник Ян Кенсік, „Холмщина і Волинь були тоді полігоном нової національної політики держави, на цих територіях вона набрала найбільш гострих форм”³³.

Підготовку полонізаційно-ревіндикаційної програми було розпочато в Люблінському воєводстві в кінці 1936 р. Вже 11 грудня 1936 р. створено Координаційний комітет при Командуванні Області корпусу № II (Люблін), який охоплював своєю діяльністю п'ять південно-східних повітів Люблінського воєводства і Волинське воєводство. Формально, метою Комітету було „зміцнити, упорядковувати і координувати, а тим самим зробити ефективними зусилля суспільства у напрямі піднесення мілітарної сили і військової готовності держави”.

До складу Комітету увійшли представники військ і понад двадцять польських громадських Люблінських організацій і Волинських воєводств. На його чолі став командувач Області корпусу № II Мечислав Сморовінський. Виконавчим органом Комітету був Штаб самостійного відділу Штабу командування Області корпусу № II, яким керував майор Станіслав Крогульський.

4 червня 1937 р. в Любліні відбулися пленарні засідання Координаційного комітету при Командуванні Області корпусу № II, в якому, крім військових командувачів, взяли також участь представники цивільних адміністративних властей, професори Люблінського католицького університету, представники польських громадських організацій. На засіданнях сформулювалися принципи діяльності Комітету. Вказувалася потреба щодо консолідації всіх польських організацій і шарів суспільства для „зміцнення польськості” на територіях, охоплених діяльністю Комітету. Однією зі сфер діяльності Комітету була визнана організація підготовки до переведення ревіндикації³⁴.

При реалізації цієї програми з армією близько співпрацювала і цивільна адміністрація. Радикалізація політики, що стосується національної меншини, викликала сумніви в керівництва воєводства. Попередній люблінський воєвода Юзеф Ружнецький неофіційно протестував проти

³³ Kęsik J. *Naród pod bronią: społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*. — Wrocław, 1998.

³⁴ Kuprianowicz G. *Projekty „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku (statuta)...*, с. 110.

загострення національної і релігійної політики, що, напевно, стало причиною відкликання його з посади воєводи у вересні 1937 р. На хвилі кадрових змін в колі керівників, обов'язки люблінського воєводи почав тоді виконувати Георгій Альбін де Траменкурт, який до цього часу був виконувачем обов'язків поліської воєводи. Він цілком підтримував акцію „зміцнення польськості на Східних Кресах” і дії військових.

Безпосереднє керування акцією на Холмщині доручили командувачеві 3-ї піхотної дивізії генералові Ольбрихту. Він став „Керівником Координаційної акції на Холмщині”. Головним центром діяльності став Замош, де перебував штаб дивізії. 26 жовтня 1937 р. генерал Ольбрихт видав розпорядження, яке визначало завдання акції полонізації та в якому доручав підготувати повітові плани і оголошував про пізнішу розробку плану для всієї Холмщини³⁵.

Розроблений план отримав назву „Головні директиви щодо полонізації Холмщини”. Провідною думкою програми був принцип: „Всі православні людей Холмщини — то перетворені поляки”. Спираючись на цю ідею, було виокремлено три категорії православного населення: „байдужі до православної церкви”, яких можна переконати перейти до католицизму; прив'язані до православ'я, які, однак, не були свідомими українцями, і „національний свідомі українці”³⁶.

Припускалася окрема політика щодо кожної із згаданих груп — від обережної пропагандистської кампанії стосовно до першої категорії до повного обмеження впливів третьої категорії через „розбиття великих скупчень населення цього типу, їх відмежування загорожею польських поселень від більш політично активних скупчень”³⁷.

Щодо населення з першої групи припускалося здійснення реконвертизм, тобто перехід його в католицизм, стосовно другої групи — переведення полонізації православ'я, щодо третьої — її ізоляція. Виконання цих завдань продумувалося на багатьох роки вперед. До їх реалізації мало бути використане військо, католицька церква, школи, адміністративна влада, а також польське суспільство на місцях.

У „Директивах” рекомендувалося, наприклад таке: „Потрібно пропагувати девіз, що поляки на території Холмщини мають спеціальну місію полонізації і тому навколо цієї ідеї мусять об'єднати всі свої сили”³⁸. Серед інших адміністративних дій планувалося реорганізувати

³⁵ Там само, с. 111.

³⁶ Kuprianowicz G. Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie..., с. 334.

³⁷ Там само, с. 335.

³⁸ Kuprianowicz G. Projekty „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku (стаття)..., с. 113.

мережу гмін (простолюддя) так, щоб польське населення мало перевагу. Припускалася підтримка еміграції українського населення (і виселення зі змішаних територіях всіх непольських громадян) та стримування еміграції польського населення. Земля повинна була потрапляти винятково до рук католиків.

Ревіндикаційна акція розпочалася в кінці 1937 р. в прикордонній зоні, на сусідній Волині. На практиці там розпочалася реалізація програми, аналогічної тій, що була підготовлена для Холмщини і Підляшшя. Однак, це не перешкоджало урядовим чинникам декларувати потребу ведення розсудливої національної політики.

24 січня 1938 р. прем'єр Феліціан Славой Складовський, відповідаючи на критику національної політики, говорив: „довільні прояви ненависті чи нетерпимості з боку польського народу щодо національних меншин я вважаю серйозною помилкою, яка раніше чи пізніше повинен відгукнутися на долі Польщі. Я вважаю не гідним польського народу, як національної більшості, свідомої своєї ролі в державі, всілякого виду заклики до кривдження або ускладнення життя меншинам, що не містяться в юридичному полі, адже ми мусимо жити разом. Всі заклики і жести нетерпимості поставлять хрест на нормальному співіснуванні та на цілісності Польщі”³⁹.

З метою створення чисельної переваги католицького костелу, Координаційний комітет по поверненню власності звернувся до примаса Польщі, кардинала Августа Хлонда з проханням наповнити католицькими священиками існуючі в Люблінській єпархії незаповнені парафії і надати додатково 38 оплачуваних з державного бюджету штатних посад. Ксьондзами у них мають бути як місцеві церковнослужителі, так і перенесені священники з інших польських областей. Вони мають переводити богослужіння в 15 зачинених православних церквах, 5 новозбудованих, які найближчим часом мусили перейти від Православної церкви до Католицької. За планом, 61 православна церква чи каплиця повинні були відійти католицькій церкві, а 56 — мусили бути ліквідовані⁴⁰.

Згідно затвердженому генералом Обрихтом списком від 4 квітня 1938 р., 56 церков піддавалися демонтажу, а 61 — мали бути передані Люблінському єпископату католицької церкви. Важко зрозуміти, яким чином курія задумувала при отриманих церквах зробити повноцінні

³⁹ Kuprianowicz G. Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełm-szyźnie..., с. 336.

⁴⁰ Sadkowski K. From Ethnic Borderland to Catholic Fatherland: The Church, Christian Orthodox and State Administration in the Chełm Region, 1918–1939 // „Slavic Review. American Quarterly of Russian, Eurasian, and East European Studies”. — 1998. — Т. 57, № 4.

парафії, якщо міністерство віросповідань і народної освіти заперечувало проти створення нових парафій з оплачуваними державою посадами священиків⁴¹.

Щоб врегулювати це питання і усунути від його рішення українських власників статку — унійну церкву, польський ряд 20 червня 1938 р. підписав з Ватиканом Меморіал про викуп колишніх греко-католицьких церковних споруд, за які заплатив 2,5 мільйонів золотих. Цю угоду Сейм ратифікував вже 6 липня 1938 р., коли відбувалося найбільш масове руйнування як чисто православних, так і унійних церква⁴².

Новий етап знищення українських православних і колишніх греко-католицьких церква розпочалося в квітні 1938 р. Люблінський воєвода в листі до єпископа Фулмана від 21 квітня наголошував на цьому, що „оволодіння всім, що до розділу Польщі було католицьким і польським в східних районах Люблінського воєводства, розпочалося”, і його результат буде „напевно, позитивним як для церкви, так і для держави”⁴³.

Документи свідчать про те, що організаторами знищення і переказу католикам православних святинь, парафіяльних будинків і нападів на священиків були повітові старости. Найбільш помітною фігурою був староста Томашевського повіту Казимир Вілановський. За його дорученням в квітні 1938 р. поліція підготувала до демонтажу церкви в селах Корчмин, Стенятин, Ходиваньце, Новосілки, Обігів, Жабче, Шевня. Крім того, за час серед 17 червня і 2 липня цього року були зруйновані церкви в селах Паньків, Неділів, Гопки, Зимне, Юрія, Неділів, Підморозива, Пиняни, Ратичов, Жерніки, Лагівці, Ратків, Дутрор, Кмічин, Лукршин, Старе Село, Радестав, Тишовце, Мікулин, Присяги, Вакійов, Шаровлі. З перелічених церков дві було знищено 17 червня, по одній — 22–24 червня, п'ять — 25 червня, вісім — 27 червня, і одна — 2 липня⁴⁴.

За наказом того ж Вілановського 24 червня 1938 р. в Тишовцях поліція заарештувала священика з Жерніків Романа Хоменка і мешканця цього села Григорія Рогальського. На вимогу старости ряд священиків були примусово вигнані з парафії, серед них Демчук з Тарнавки, Кресович з Новосілок, Якимчук з Віткова, Космій з Вакійова, Денисюк з Комарина, Бобер із Заспи. Крім того, священиків Івана Жуковського з Ріпліна, Якова Лисюка з Шевні, Мирослава Шелінського з Хованців і згаданих

⁴¹ Там само, с. 838.

⁴² Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи / Є. Пастернак. — Вінніпег-Торонто, 1989. — С. 229.

⁴³ Kuprianowicz G. Projekty „rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku (стаття)..., с. 114.

⁴⁴ Там само, с. 115.

вище Григорія Космія і Романа Хоменка — покарано за „суперечну” з правом діяльність⁴⁵.

У прописці за 11 липня 1938 р. керівник референтів інформації штабу дивізії II області (Люблін) капітан Пелка сповістив командування області про те, що гмінні власті на виконання директив старост повітів знищили 23 церкви в Томашевському, 15 — в Грубешовському, 10 — в Холмському і одну в Пілограйському повітах⁴⁶.

Остаточно що акція знищення православних церков на Холмщині була виконана 16 липня 1938 р. Після акції на, приблизно, 230 тисяч православних віруючих залишилось лише 51 церковна споруда.

Підсумовуючи все вищесказане, можна сказати, що міжвоєнний період був складним для україно-польських відносин, особливо друга половина 1930-х років. В цей період знов загострилися міжнаціональні та міжрелігійні суперечки між українцями, що проживали та території II Речі Посполитої, не зважаючи на певні спроби примирення та порозуміння.

Території Холмщини і Підляшшя стоять дещо відокремлено від інших українських земель у складі Польщі, адже після Першої світової війни змінився етнічний склад населення на користь поляків. Саме тому, влада II Речі Посполитої вважала ці землі виключно польськими і не розповсюджувала на їх території дію Ризького мирного договору, а саме частину про захист прав національних меншин.

Не дивлячись на такий стан речей, Холмщина була найбільш політично активною серед територій з українським населенням на початку 1920-х років і потрапили до сейму та сенату. Фактично, її політичні діячі представляли інтереси всіх українців II Речі Посполитої. Нажаль, в 1935 році помер Антон Васинчук — найбільш активний український діяч Холмщини і Підляшшя та загалом українців у складі Польщі.

Ця втрата не тільки остаточно вибила місцеву політичну еліту з загальнодержавного політичного життя, а й залишила певну порожнечу на місцевому рівні. Цим прагнули скористатися КПЗУ та УНДО, щоб завоювати прихильність українського населення на цій території та утвердитись у ролі головної політичної сили українців.

КПЗУ це вже робило, фактично, за інерцією. Розквіт політичної діяльності партії припав на середину 1920-х років, коли партія мала, навіть, своїх представників у Сеймі. Проте після 1928 року через внутрішні суперечностей партія почала занепадати. В 1933 році керівники КПЗУ Мирон

⁴⁵ Макар Ю., Макар В., Горний М., Салюк А. Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). — Чернівці, 2011. — С. 360.

⁴⁶ Там само, с. 361.

Заячківський і Григорій Іваненко були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою „Української військової організації”. Водночас репресували багатьох західноукраїнських комуністів, що перебували на радянській території. Внаслідок цих подій чисельність партії скоротилася з 4300 до 2600 членів. Тому вага партії на території Холмщини була досить опосередкованою і вже в 1938 році Комінтерн закрити КПП і КПЗУ, як її автономну частину.

УНДО ж у свою чергу мав великий вплив на Холмщину і Підляшшя. В цей час, вони утвердилися, як головна політична сила українців. В 1935 році під проводом Василя Мудрого була змінена політика партії, не дивлячись на опозицію Левицького, великої кількості членів партії та значної частини українського населення. УНДО перейшло від опозиційної діяльності до співпраці з урядом та назвали таку політику „нормалізаційною”. Як було визнано, великий вплив на зміну політики спричинив і Антон Васинчук, який один з перших намагався співпрацювати з владою задля україно-польського порозуміння, не дивлячись на опозиційність до цього курсу передусім політичних сил східної Галичини.

Впродовж дії цієї політики, було вироблено кілька „дорожніх мап”. Проте, вони майже не виконувались польською стороною. В цей час, користаючись тим, що УНДО почала потрохи відмовлятися від Холмщини, було вирішено провести остаточне спольщення українців на цих територіях. Головною ціллю вважалась релігійна ревіндикація населення. Основними силами проведення акції стала місцева католицька церква, на чолі з єпископом Фулманом та 3-а піхотна дивізія на чолі з генералом Ольбрихтом.

Пік акції припав на 1938 рік. Проходив активний процес реконвертації православних храмів та молебних домів, або їх закриття; обов’язкове для навчання релігії і проповідей у церкві; православні священники перебували під поліцейним наглядом; навіть, були випадки хрещення в католицизм солдатів українського походження. Після акції з 389 православних церковних споруд, по акції залишилось тільки 51.

На цей час припала і зміна політики УНДО. На з’їзді партії було визнано, що „нормалізаційна” політика зазнала невдачі. Відбувся черговий перехід до жорсткої опозиції. І вже 9 грудня 1938 р. УПР внесла на розгляд сейму „Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі”, згідно з ним, передбачалося надати територіальну автономію західноукраїнським землям. Проте, цей проект не включав у себе Холмщину та Підляшшя. Після цього, репутація та впливи партії значно впали.

Це все стало приводом до значного посилення націоналістичних настроїв серед населення та активізації крайньо-правих політичних сил,

таких як ОУН. Так, як вони були заборонені законодавством, то діяли підпільно, спираючись на підтримку місцевого населення та проводячи терористичні акти. Можна сказати, що невдала спроба діалогу між українським населенням та польською владою, обопільна ескалація конфлікту в другій половині 1930-х років і призвели до трагедій, які сталися під час Другої світової війни.

Życie społeczno-polityczne Ukraińców na obszarze Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w latach 1935–1939

Streszczenie

Przedmiotem analizy są tu kwestie związane z politycznym i społecznym funkcjonowaniem ukraińskiej społeczności zamieszkującej południowo-wschodni fragment przedwojennego województwa lubelskiego. W ostatnich latach pokojowego istnienia II Rzeczypospolitej był to obszar narastającego konfliktu narodowościowego. Z jednej strony administracja zwiększała nacisk na polonizację ludności, z drugiej zaś o wpływy wśród niej rywalizowały najważniejsze ukraińskie środowiska polityczne. Tło wydarzeń stanowiła ewolucja relacji polsko-ukraińskich, wyznaczonych z jednej strony „normalizacją”, ogłoszoną publicznie w 1935 r., z drugiej zaostreniem relacji, czego spektakularnym wyrazem była tzw. akcja rewindykacyjna, skierowana przeciwko cerkwi prawosławnej, a przeprowadzona właśnie na omawianym obszarze.

The social and political life of Ukrainians in Southern Podlasie and Chełm region in 1935–1939

Summary

The author analyses questions relating to the political and social functioning of the Ukrainian community living in the south-eastern part of the pre-war Lublin Province. Towards the end of the peaceful existence of the Second Polish Republic this was an area marked by a growing ethnic conflict. On the one hand, the administration was increasing its pressure aimed at Polonising the population, and on the other, the most important Ukrainian political groups vied for influence over that population. A background for the events was provided by an evolution of the Polish-Ukrainian relations, marked on the one hand by the “normalisation” proclaimed publicly in 1935 and on the other by worsening of the relations, a spectacular manifestation of which was the so-called restitution campaign against the Orthodox Church conducted in the analysed region.

Translated by Anna Kijak